

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”

ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ЕТНОЛОГИЯ”

Тотка Петрова Григорова

**МЕЖДУ СВЕТИНАТА И СЛОВТО – АРХАНГЕЛСКИТЕ ОБРАЗИ В
ИКОНОГРАФИЯТА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“

Област на висшето образование 3. Социални, стопански и правни науки.

Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Научна специалност „Науки за културата”

Пловдив

2017

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”

ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ЕТНОЛОГИЯ”

Тотка Петрова Григорова

**МЕЖДУ СВЕТИНАТА И СЛОВТО – АРХАНГЕЛСКИТЕ ОБРАЗИ В
ИКОНОГРАФИЯТА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“

Област на висшето образование 3. Социални, стопански и правни науки.

Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Научна специалност „Науки за културата”

Научен ръководител:

доц. д и н Димо Чешмеджиев

Пловдив

2017

Докторантът е зачислен в редовна докторантура в докторска програма Науки за културата към катедра „Етнология“ за периода 01.03. 2014 – 01.03.2017 г.

Дисертационният труд „Между Светлината и Словото – Архангелските образи в иконографията“ е обсъден и предложен за публична защита на заседание на катедра „Етнология“ към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ на 21. 04. 2017 г.

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, заключение, библиография и две приложения. Текстът е с обем 325 страници. Използваната литература съдържа общо 404 заглавия. Приложенията се състоят от 194 страници с 402 изображения.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на отч. в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, ул. „Цар Асен“ № 24, на открито заседание на научното жури в състав:

председател: доц. д и н Димо Чешмеджиев

проф. д н к Мария Шнитер

проф. д-р София Василева

проф. Ружко Челебиев

проф. д-р Здравко Каменаров

резерви:

доц. д-р Добринка Парушева

доц. д-р Камен Станев

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД:	8
ГЛАВА I:	21
АРХАНГЕЛСКИ КУЛТ	
1. Извори и източници. Историографски и текстологически проблеми:	21
1.1. Ангелите и архангелите в Стария завет:	24
1.2. Ангелите и архангелите в Новия завет:	33
1.3. Обособяване на небесната йерархия:	45
1.4. Ангелският и архангелският култ във Византия:	54
2. Ангелски и архангелски сцени - композиционни особености, построение и символически мотиви:	61
2.1. Старозаветни сцени:	61
- Изгонване от Рая:	61
- Адам се учи да копае:	61
- Явяването на три ангела на Авраам / Старозаветна св. Троица:	61
- Унищожението на Содом и спасението на Лот:	62
- Жертва Авраамова:	63
- Лествицата на Яков:	63
- Борбата на Яков с ангела:	64
- Явяването на ангел на Мойсей при горящата къпина:	64
- Явяване на ангел на Валаам:	64
- Носенето на ковчега на завета:	65
- Явяване на архангел Михаил на Иисус Навин:	65

-	Обсадата на Йерихон:	65
-	Явление на ангел на Гедеон:	65
-	Жертва Гедеонова:	65
-	Явяване на ангел на Давид:	66
-	Покаяние Давидово:	66
-	Възнесение на пророк Илия:	66
-	Тримата отрока в огнената пещ:	67
-	Данаил в ямата с лъвовете:	67
-	Пренасянето на пророк Авакум от ангел при Данаил:	67
-	Погубването на 185 000 асирийци от Ангел Господен:	67
-	Явяването на ангел на праотец Ной:	68
-	Срещата на Маной и жена му с ангела:	68
-	Явяване на архангел Михаил на Товит:	68
2.2.	Новозаветни сцени:	69
-	Явяването на архангел Гавриил на Захарий:	69
-	Благовещение:	69
-	Благовестието на пастирите:	70
-	Явяването на ангел на Йосиф:	70
-	Явяването на ангел на жените мироносици:	70
-	Чудото във Витезда:	71
-	Ангел освобождава св. Петър от тъмницата:	71
-	Света Троица:	71
-	Борбата между ангела и дявола за Мойсеевото тяло:	72

2.3.	Алегорични сцени:	72
-	Падането на Сатаната:	72
-	Архангелски събор:	73
2.4.	Сцени, създадени от легенди:	74
-	Покръстване на цар Константин:	74
-	Чудото в Хони:	74
-	Чудото в Дохиар:	75
-	Архангел лекува седем прокажени:	76
-	Чудото за лъжесвидетеля:	76
-	Архангел изцелява монаха Михаил:	77
-	Трите явявания на архангел на св. Лоренций Майоран:	77
-	Явяването на двойката архангели на св. Мартин от Тур:	77
-	Архангел коронясва св. Цецилия и св. Валериан:	77
2.5.	Други сцени с ангели и иконография на седемте архангела:	78
-	Ангел води Йоан Предтеча в пустинята:	78
-	Архангел Михаил:	78
-	Архангел Гавриил:	79
-	Архангел Рафаил:	79
-	Архангел Уриил:	79
-	Архангел Салатиил:	79
-	Архангел Йехудиил:	79
-	Архангел Варахиил:	80
-	Херувимска песен:	80

- Деветте ангелски чина:	80
2.6. Иконография на някои сцени от „Апокалипсис“ на Йоан Богослов:...	81
- Четирите ангела - повелители на четирите ветрове:	81
- Седемте ангели пред Божия престол:	81
- Йоан видя ангел, облечен в облак:	82
- Падането на Сатаната:	82
ГЛАВА II:	83
ИКОНОГРАФСКИ ТРАДИЦИИ НА АНГЕЛСКИТЕ ОБРАЗИ В БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО	
1. Изображенията на ангели и архангели в исторически план на християнското изкуство по българските земи:	83
2. Военната идеология на средновековна България, илюстрирана в архангелски образи:	91
2.1. Покръстването и архангелският култ на Първото българско царство: ..	91
2.2. Изображения и функция на ангелите и архангелския култ по българските земи във времето на византийската власт:	103
2.3. Място и функция на архангелските образи във времето на Второто българско царство:	114
3. Християнските архангелски образи в условията на османското владичество:	138
3.1. Образи и сцени на ангели и архангели през XV – XVII в.:	138
3.2. Българско национално Възраждане и войнската идеология на архангелския култ (XVIII-XIX):	164
ГЛАВА III:	201
АРХАНГЕЛСКИТЕ ОБРАЗИ В ИКОНОГРАФИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО ИЗКУСТВО ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК	
1. Предпоставки за промените и нововъведенията в храмовата живопис от паметниците от Третото българско царство:	201

1.1.	Връзки и влияния между българското и руското изкуство:	201
1.2.	Ангелски и архангелски култ в руското изкуство:	211
2.	Храмове, посветени на архангелите, построени след Освобождението:	214
3.	Изображения и функция на архангелските образи в големите храмове, построени след Освобождението:	217
3.1.	Храм „Св. Св. Константин и Елена“ в град Пазарджик:	217
3.2.	Катедрален храм „Св. Успение Богородично“ в град Варна:	222
3.3.	Храм – паметник „Рождество Христово“ в село Шипка:	229
3.4.	Руската църква „Св. Николай Чудотворец“ в град София:	232
3.5.	Храм – паметникът „Св. Александър Невски“ в град София:	241
3.6.	Катедрален храм „Св. Успение Богородично“ в град Пловдив:	255
3.7.	Църквата „Св. Великомъченик Димитър“ в кв. „Хаджи Димитър“ в град София:	258
3.8.	Храм „Св. св. Петър и Павел“ в град Пловдив:	262
3.9.	Гробищната църква „Св. Архангел Михаил“ град Пловдив:	268
3.10.	Храм „Св. Троица“ в град Стара Загора:	269
3.11.	Църквата „Св. Теодор Тирон“ в град Стара Загора:	274
3.12.	Храм „Св. Иван Рилски“ при Софийска духовна семинария:	278
4.	Обобщение	281
	ЗАКЛЮЧЕНИЕ:	288
	БИБЛИОГРАФИЯ:	297

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ПРИЛОЖЕНИЕ II

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

УВОД

Християнската религия е неделима част от историята, културата и цивилизацията на много народи. Чрез създадените от нея норми и правила тя въздейства върху обществата и ги направлява в дадена посока. Въз основа на впечатленията от религиозните текстове и техните тълкувания човешкото въображение винаги е създавало образи на Бога и силите, стоящи около Него. Тези образи задоволяват необходимостта на хората от материален обект, който да осигури общуването между земния и небесния свят. Така необходимостта от материален обект на възприятие и създаването му се проявява с пълна сила в Библейската литература, а по-късно се прехвърля и в изобразителното богословие. Нематериалните сили придобиват конкретна художествена характеристика още в ранните християнски векове, за да изпълнят задачата си на преносители на духовно наставление към вярващите. Този акт се явява като една своеобразна теофания, с цел да бъде посочен определен път.

Изобразителният език във всяка религиозна система е поставен в позицията на илюзорно пространство, което служи за медиатор между сетивните възможности на човека и извънматериалния, абстрактен свят на религията. Целта на изображенията е да илюстрират словесните образи от Светото Писание в определена визуализация, за да бъдат осезаемо достъпни за вярващите. Изображенията стъпват на базата на канон, който се превръща в изобразителна традиция. Тази традиция бива комбинирана с модерните в съответното време художествени тенденции.

Главен обект на настоящото изследване са стенописните изображения на ангели и архангели от храмове, създадени след Освобождението на България до началните десетилетия на XX в.

Задачите на изследването са: 1. Да извади от общия контекст на илюстративно – декоративната програма на църковните изображения в България образите на ангелите и архангелите и да вникне в тяхната характеристика, особености, влияния, взаимодействия и функция като изображения в храмовете. 2. Да се посочат и изтъкнат значението и особеностите на ангелските и архангелските образи, представени на фона на културната действителност, част от която е развитието на изобразителното изкуство от края на XIX и началото на XX в.

Целта на дисертационния труд е да покаже какво е отношението на ангелските и архангелски образи от църковните стенописи след Освобождението към литургичното действие.

Изследователските въпроси, които се поставят в дисертацията, са няколко. На първо място ще се изяснят какви са функциите на ангелските образи и на култа към ангелите и архангелите във вярванията на българския народ след Покръстването и какви промени претърпяват вложените в тези образи идеи през различните исторически периоди. Вторият въпрос, на който ще се търси отговор, е как развитието на изобразителните изкуства се отразява във визуалните традиции и функциите на ангелските образи (като украса към църковния храм), а също и как нематериалните образи са представени чрез материалните изобразителни средства на дадената епоха. Основният въпрос, който предстои да бъде изяснен, е какви влияния, заемки и нововъведения в иконографията, и следователно, във функцията на образите на небесните обитатели, се забелязват през периода на следосвобожденска България от историята на българското християнско изкуство.

Спецификата на изследването, което се развива в полетата на няколко науки, поражда необходимостта използваните **методи** да са мултидисциплинарни, характерни за науките теология, история на изкуството, история, както и за иконографията (включваща и иконопис). Основни за настоящото изследване са двата изкуствоведски метода: 1. Иконографски метод (той включва способности като описание на иконографията и кратка стилова характеристика.) и 2. Иконологически метод (той има интерпретационен характер).

Кратка предистория:

Ангелите, изобразени като антропоморфни същества с крила, не са творение на християнската религия. Тези образи в християнството са контаминирани от много по-древни вярвания. Изображения на богини с крила са известни още от древен Египет, където в един образ е обединена птица с човешко тяло, която с времето се превръща в богинята Изиди. Същата тема се среща в Минойската култура и в Асиро-Вавилонската култура. В пантеона на елинските богове тази тема е илюстрирана в образа на крилатата богиня на победата Нике, която е била почитана и в Римската империя с името Виктория. Раннохристиянската църква адаптира и трансформира за пореден път тези образи и ги включва в контекста на християнската иконография.

ГЛАВА I

АНГЕЛСКИ И АРХАНГЕЛСКИ КУЛТ

1. Извори и източници. Историографски и текстологически проблеми

Текстологичната част представлява обзор върху Библейски и тълкувателни текстове и исторически източници, които са предпоставка за появата на изображения, те предопределят особеностите на ангелските образи. Тази част съдържа своеобразен преглед на зараждането на ангелските образи и историческото им развитие според Библейската история. Разгледани са основни творби, които са допринесли за уясняването на образите.

В текстовете от Свещеното писание се намира първоизточникът на символиката на християнското изобразително изкуство. Тези текстове очертават особеното място на ангелските образи в богословската литература. То е свързано с въпроса за отношението между Абсолюта и света, чийто отговор се появява още в Стария завет. Това е учението за ангелите, които са проводниците на трансценденталното. За да бъде представено това учение, се налага да бъдат дефинирани няколко термина: **ангелология, ангели и архангели, небесна йерархия**, както и да бъде засегнат въпросът за служението на небесните сили.

С понятието „ангел“ в християнството са назовани духове или сили, които нямат конкретна материална форма. Те служат на Бог, най-напред, като вестноосци, пренасяйки волята Му до хората, като от тази първа и основна функция (особено в Стария завет) произхожда и тяхното общо название „ангели“. Думата произхожда от иврит, където звучи като „малах“ и означава „пратеник“, а по-късно пренесена в гръцкия език, звучи като „ангелос“, а значението е запазено същото – „пратеник“, „вестител“, „посланик“. Основната задача на ангелите в най-обобщен вид е да служат на Бога и да участват в небесните литургии.

Следващото най-често срещано понятие, наред с „ангел“, е „архангел“, чието значение трябва да бъде конкретизирано. Думата „архангел“ произхожда от гръцки език и означава „главен, старши, предводител“ и според това значение архангел трябва да се приема в смисъла на „главен ангел“.

С понятието „ангелология“ е определено библейското учение за разумните същества, които изпълняват ролята на медиатори между Бога и хората в Светото

писание, но не принадлежат на човешкия свят. Ангелологията осветлява цялостния облик и функциите на ангелите, както и символиката в техните иконни изображения. Ангелологията първо изяснява произхода и естеството (природата) на ангелите според Библията и Светите отци на църквата. Християнската ангелология се опира на еврейската ангелология и я развива. През междузаветния период от около 200 г. пр. н. е. до около 200 г. от н. е. юдейската ангелология се развива особено интензивно. В този период се появява неканонична литература, която се приема за „боговдъхновена“. Тези литературни източници представят народното съзнание, поради това в тях се разказва за душата след смъртта и отвъдното съществуване, във връзка с тази гледна точка функциите на ангелите в тези текстове се умножават.

Основно разделение на сюжетите в тази глава е на Старозаветни и Новозаветни. След тях са разгледани и някои текстове от тълкувателната литература. В тази част са обособени и изворите, в които се споменава за създаване на **небесната йерархия**. В края на главата са описани византийският култ към ангелите и архангелите, обособяването на двете главни групи от архангели, както и образът на архангел Михаил като архистратиг на небесните безплътни сили.

1.1. Ангелите и архангелите в Стария Завет

В Стария завет терминът „архангел“ не се среща, небесните, безплътни сили тук се явяват с названието „ангел“, а явяването им е израз на теофания. В старозаветните текстова на Библията и еврейските Свещени книги те са наричани „Ангел Божий“ (Битие 21: 17; 31: 11 и на други места), „Ангел Господен“ (Битие 16: 7, 9; 22: 11 и др.), „Божии синове“ (Битие 6:4; Йов 1:6; 38: 7); в Петокнижието се говори за „ангелът на Яхве“ (Изход 33: 18 – 19; 34: 5), който е проявление на Бога, както и с функциите си – „ангел тълкувател“, който се появява в Захария (1: 17; 6: 8), Езекиил (40: 4) и Даниил (7: 12). В юдаизма описаните от пророк Езекил (Езекил 1: 5) ангели стават известни, като „свещените живи същества“. В споменатите текстове на Свещените книги ангелите не са индивидуализирани. Те са представени като служители на Бога и посредници между Него и хората и разкриват невъзможността за директно общуване между тях. Те приемат човешки облик, но са лишени от описание на индивидуалните им черти. Относно облика на ангелите в старозаветните текстове са дадени някои описания, които биха могли да са основание ангелите да се изобразяват

антропоморфни, например в Битие (18: 2). Интересна особеност от най-старите текстове е, че описаните в тях ангели нямат крила, това е съхранено и в най-ранната изобразителна традиция, където ангелите също се изписват без крила. Крилати са само серафимите и херувимите. Представянето на небесните сили в библейските разкази не е еднообразно, те биват описвани като хора с и без крила, като шестокрили или двукрили, или четирикрили живи същества с различен облик. Според Юлия Вълева, по свидетелство на равинските текстове, еврейската ангелология от старозаветните книги се обогатява по време на Вавилонския плен. Тя посочва глави 9 и 10 от Книгата на пророк Езекиил като пример за намесите на вавилонския политеизъм в еврейския монотеизъм, като функцията на вавилонските божества се прехвърля върху сили, стоящи по-ниско от Бога в йерархията на еврейската религия.

Сред старозаветните книги се намира първата класификация на ангелите, дадена в Данаил (10, 13 - 20). В този текст се споменава за „ *Михаил, един от главните князе*“ или „*великия военачалник*“, началник вероятно на по-низшите рангове.

Функции на ангелите в Стария завет:

- Във всички старозаветни книги ангелите изпълняват основните си функции на преносители на Божията воля (вестоносци) и на възхваляващи Бога. Като второстепенни се явяват функциите им на съдници и покровители на хората;

- Съществена от главните функции на ангелите е ролята им на небесно войнство. Тази функция на безплатните сили е заявена в едно от имената на Господ - Саваот. В превод от иврит това име означава „войска“, „армия“ тоест Господ на Силите или на войнствата;

- От позицията на ангелите, като небесни войни, произтича представата за тях като покровители на народите, която се заражда във Второзаконие (32: 8).

Сред небесните същества, описани в старозаветните текстове, са серафимите, херувимите и офанимите, които заедно образуват Божия престол.

В тази част от библейските разкази се появява идеята за група от седем ангела, която по-късно в междузаветната литература се превръща в една от основните групи, представени в ангелологията. Ангелите, които участват в тази група, са наречени архангели, тези седем архангела придобиват лични имена.

Историята за „Божиих синове“, разказана в Битие, дава началото и на историята на „падналите ангели“, тя е свързана с пророчеството на Исая. В еврейските източници легендата, разказваща за падането на ангелите, или по-точно, за падането на Сатаната, го нарича змей (змия). Историята за „война на небето“ по-подробно е описана в края на Новия завет и в някои апокрифни текстове.

1.2. Ангелите и архангелите в Новия завет

В Библейските книги на Новия завет ангелите и архангелите променят своята функция. Боговъплъщението дава възможност за директен контакт между Бога и хората, изразен в образа на Христос, един от ипостасите на триединния християнски Бог. Боговъплъщението е фундамент, върху който се изгражда християнската религия. Ангелските образи в християнските текстове на Новия завет са конструирани върху новата роля, която те изпълняват в християнския космос. Те са подчинени на върховенството на Иисус Христос. Поради тази промяна, основната функция на ангелите, като преносители на Божествената воля на земята, се измества на заден план и те започват да изпълняват преди всичко ролята на небесен ескорт на въплътения в човешки образ Логос. Ангелите и архангелите служат и се покланят на Христос в земния му живот, така, както вършат това на небето. Прототип на църковната литургия, служена от клириците на земята, е небесната литургия, отслужвана от ангелите.

В Новозаветните събития ангелите се явяват още в самото начало при „Благовещение“, изпълнявайки все още старозаветната си задача на вестноосци. Със същата задача са натоварени и в сцената „Благовещение на овчарите“, която е неделима част от разказа за Рождеството на Младенеца. Ангелът в тази сцена донася вестта за Въплъщението. В „Рождество“ над пещерата се явява ангелски хор, който слави Господа. Този хор, изобразяван в горната част на иконата, олицетворява непрестанното хваление на ангелите към Бога и небесната литургия.

Следващият епизод от житейския път на Христос, в който идеята за небесните сили присъства в евангелските текстове, е „Кръщение“. В трите евангелия не са описани ангелите, които се изобразяват в иконографията на сюжета, но се казва, че небесата се отварят, от което вероятно произтича появата на ангелите в изобразителните сцени.

След св. Кръщение следва изкушението на Иисус Христос в пустинята, разказът известява за момента, когато дяволът оставя Христос и при Него се явяват ангели, натоварени със задачата да Му служат.

В сцената „Разпятие“ ангелите са неотлъчни спътници на Богочовека. Въплътеното Слово на Разпятие се явява в двете си неделими измерения: Божественото и Човешкото. В иконографията на сцената около кръста се изобразяват плачещи ангели, които символизират небето и подчертават присъствието на духовния божествен свят.

В евангелските разкази следващата сцена, в която се явява ангел, е „Посещението на жените мирноносици на гроба Христов“. В празната гробница има само ангел, който съобщава на жените, че мъртвият е възкръснал. Ангелите, които служат на Божия Син, в този момент от Библейския разказ легитимират мистерията на Възкресението на Христос.

След Възкресение и Възнесение, когато завършва земният път на Христос, ангелите отново започват да изпълняват първоначалната си функция, позната от старозаветната литература - на вестноосци. Успоредно с нея се набляга и на тяхната есхатологична роля. Освен като преносители на Божията воля, те осъществяват и обратната връзка, те са преносители и на молитвите на вярващите до Бога. В тази обратна връзка се разкрива и още една от функциите на ангелите. Ангелите в Новия Завет са почитани и като ангели – хранители на всеки човек, те са упоменати в Евангелието на Матей (Матей XVIII, 10) и в Деяния на апостолите.

Небесните сили, представени като ескорт Божий, са и основни участници във Второто Христово Пришествие. За него се заговаря още в евангелските текстове, но най-категорично е представено в последната част на Новия завет – Откровение на Йоан. Църквата включва „Апокалипсис“ в Новозаветната литература през II в. Откровението, според библейския текст, е изпратено от Христос посредством ангел до Йоан. Ангелите в тази част от Светото писание са не само преносители на словото (Божие откровение), но и основни участници в предстоящите събития. Апокалиптичните събития започват с ангелите, които оповестяват с тръбите си из цялата земя за Второто Пришествие. Важна функция, с която е натоварен свети архангел Михаил в събитията от Апокалипсиса, е господството му над везните на справедливостта, на които ще бъдат претегляни душите по време на Страшния съд. Друга функция на ангелите, представена в Откровението, е ролята им на основни

участници в небесната литургия, отслужвана в небесната църква. В текста на Апокалипсиса се описва отново група, съставена от седем ангела, които представят вероятно седемте архангела. В тълкуванията на св. Отци върху Апокалипсиса, той е осмият ден, в който ще се *„яви Господ в цялата Си слава и всички свети Ангели с Него.“* В този цитат се засяга един от изградените в по-късни времена сюжет на изобразителната традиция, представящ Великия Свет, в който Христос се изобразява като ангел.

В текстовете на Новия завет е представен Юдео-Християнският концепт, който се образува в следствие на сливането на представата за небесните сили от двата Завета. На базата на този концепт се развива християнската ангелология и се оформя култът към Архангелите и към техния архистратиг - архангел Михаил.

1.3. Обособяване на небесната йерархия

Небесната йерархия е представена в най-стройна система в книгата на Псевдо-Дионисий Ареопагит *„За Небесната Йерархия, за Църковната Йерархия“*. На въпроса що е йерархия и каква е ползата от нея, авторът отговаря: *„Йерархията според мен е свещен ред, знание и действие, което в мярата на възможното, търси подобие с Богообразното и съразмерното, чрез Богоподръжание и възвежда към даруваните от Бога осияния.“* Относно съставената йерархия авторът има предвид общо чиноустроение, което пресъздава *„Богоначалното великолепие“*. Небесните сили, според св. Дионисий, са подредени в три реда или три степени, поставени в йерархическа зависимост. Тези степени са съставени от по три чина ангели, които са равнопоставени по между си. Първият ред от йерархията е съставен от небесните сили, които стоят най-близо до Бога. Този ред е съставен от серафими, херувими и престоли или офаними (тези три чина съставят Божия престол, споменат по-рано). Вторият чин от йерархията се състои от господства, сили и власти, над тях *„свещеноначалства“* първият чин, а те предводителстват йерархията на третия чин на начала, архангели и ангели. В своя труд *„Циклус арханѳела у византијској уметности“* Смилка Габелич назовава трите реда от небесната йерархия по следния начин: първия ред тя нарича *„управници“*, втория ред – *„заповедници“* и третия ред – *„извършители“*. Названията, които См. Габелич дава, се базират върху задачите или основни проявления на всеки един от редовете.

На базата на тази йерархия членовете ѝ се появяват и в иконографската традиция. Вторият и третият ред от гореописаната небесна йерархия се изобразяват антропоморфно.

В Кумранския свитък, представящ „Войната на синовете на светлината против синовете на мрака“, са описани четири архангела като пазители на четирите посоки на света. Тези архангели съставят често изобразяваната тетрада, която се изписва от ранната епоха в предимно погребални паметници на християнското изкуство, те са свързани с християнската есхатология. Тяхно описание се среща и в неканоничното „Послание на Апостолите“, създадено в средата на II в. В описаните в целия свитък събития се съчетават апокалиптични и есхатологически представи за тази битка и основен акцент в целия текст е изграждането на представата за ангелите като небесни войни. Небесните сили са представени като войни и в апокрифната Книга на Енох. В нея още в началото на разказа се появява тетрадата архангели. Четворката архангели се споменава още на няколко пъти в повествованието. Така описаната група от четири архангела е възприета и в други произведения на християнската неканонична литература, тази група се оформя като постоянна, наречена тетрада в изобразителната традиция.

Освен група от четири архангела – тетрада, се обособява и група от седем архангела (тази група се появява в Библейския текст) – хепдомада. Православната църква в хепдомадата архангели почита Михаил, Гавриил, Рафаил, Уриел, Салатиил, Йехудиил и Варахиил. Имената на седемте архангела представляват сложни думи, едната част от имената е божествената частица „ел“ или „ил“, която носи значението на думата Бог, а останалата част показва качеството или мисията на съответния архангел.

Описаната йерархия и двете основни групи ангели – тетрада и хепдомада са основна съставна част на архангелския култ и база, върху която се изграждат традициите в живописното им представяне.

1.4. Ангелски и архангелски култ във Византия

Византийският свят възприема изградения още в раннохристиянската епоха култ към архангелите и техния архистратиг Михаил и го доразвива, като го превръща в един от силните култове на империята, който е в подкрепа на императорската идеология. Култът към архангел Михаил, като архистратиг на небесните армейски сили, се оформя

още в раннохристиянската традиция. Една от линиите на почитание към архангел Михаил е възприемането на архангела като защитник на царската власт. Властта става защитник на християнската вяра с приемането на християнството за официална религия в дадена държава, затова архангел Михаил е силно почитан като покровител на царското достойнство и институция. Този аспект от култа добива огромни размери във Византийската империя, където архангелът е приеман за покровител на императорите, както и за защитник на столицата Константинопол. Църквата го възприема като невидим наместник на Христос на земята. Култът към архангелите се разраства особено много в средата на XIII в. при Михаил VIII Палеолог, чийто покровител е архангел Михаил. В култа се почитат две основни групи, тетрада (свързана с есхатологическата функция) и хептоада. Сред двете групи архангели на челно място се почитат архангелите Михаил и Гавриил. Култът към архангел Гавриил има самостоятелна линия на съществуване. Освен като Божий вестносец (благовестител) и застъпник пред Бога за хората, архангел Гавриил е почитан и като лечител наравно с Михаил. Две от характеристиките на ранновизантийския култ към Михаил са като служител и лечител. Почитанието към архангела като изцелител не е споменато нито в Старозаветните, нито в Новозаветните текстове, то е познато от новозаветни апокрифи. Още един аспект от лечителския култ към ангелите е почитта към тях като творящи чудеса. Тези чудеса са силно изразени при изцеленията с вода (Бакалова). Освен вече споменатите линии на почитание, архангел Михаил е известен и със служението му като претеглящ душите. Тази функция най-рано се среща в апокрифа „Апокалипсис от Варух“ (II в.), тя в по-късни времена става характерна за архангелите, без да се конкретизират имената им. Архангел Михаил е една от основните фигури в идейно-религиозната система на Византия и християнския свят въобще.

Друга линия на почитание към ангелите и архангелите е ангелоподобният начин на живот на монашеските братства. Тези практики се зараждат още в раннохристиянската епоха, първоначално те са не организирани монаси, живеещи поотделно в малки групи или като анахорети по пустинни места. В края на III и началото на IV в. започва да се обособява нова организация на монасите – лавра. Идеолог на тази организация е анахоретът св. Пахомий. Така нареченият „ангелоподобен живот“ имал някои основни задължения – *„послушание, бедност, целомъдрие, бдение, пост, въздържание, молитви, любов към Бога и др.“*.

Във визуалното представяне на култа сцените са разделени на четири категории: **Старозаветни сцени, Новозаветни сцени, алегорични и сцени, създадени по легенди.** В изобразителната традиция, представяща византийския архангелски култ, изобразителните цикли се състоят от две версии: подробна, която е съставена от десет сцени и кратка, в състава на която влизат от две до три сцени (тези сцени обикновено са представени от една старозаветна и две алегорични). Изобразителният архангелски цикъл се характеризира и с още едно разделение: на византийски и поствизантийски архангелски цикъл. Две са основните разлики между двата цикъла. Те са свързани с появата на нови сцени и особеността, че до XV в. циклите се срещат предимно в стенописни композиции, а иконни изображения се намират от самия XV в. В поствизантийския цикъл преобладават икони, представящи архангел Михаил като централен образ, около когото са поместени сцените с пълен цикъл на архангелските чудеса. (Габелић)

2. Ангелски и архангелски сцени – композиционни особености, построение и символически мотиви

В тази част са изброени сцените от архангелския цикъл и са описани иконографските им схеми и техните характеристики.

ГЛАВА II

ИКОНОГРАФСКИ ТРАДИЦИИ НА АНГЕЛСКИТЕ ОБРАЗИ В БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

1. Изображенията на ангели и архангели в контекста на историческия ход на християнското изкуство по българските земи

В историческия ход на българския народ почитанието на архангелския култ изявява различни аспекти от служението им, които съвсем основателно са обвързани с идеологията на времето, което обслужват.

2. Военната идеология на средновековна България, илюстрирана в архангелски образи

2. 1. Покръстването и архангелският култ на Първото българско царство

С покръстването си от Константинопол българската държава възприема и византийския архангелски култ, за който се смята, че е един от най-рано възприетите култове сред новопокръстеното общество. Почитта към архангелите не е съвсем непозната на това общество. Тя е съществувала сред християнското население, обитавало в първите векове след Христа териториите на по-късно създадената българска държава. Но не може да се приеме, че култът се е предал пряко от раннохристиянската почит сред новопокръстеното българско население. Характерна особеност на архангелския култ, възприет от средновековна България е, че той е наложен от владетеля, а не, както става по-често, от народните маси. Приемайки за свой небесен покровител архистратига на безплътните сили архангел Михаил, княз Борис приема за свое християнско име не само името на своя кръстник - византийския император Михаил III, но и силната почит на империята към небесните войни. Тази почит служи за утвърждаване на владетелската идеология на Византия сред християнското население, тя възхвалява небесните сили като предани войни. Това е основният акцент, който е поставен и от българската държава. Архангелите са изобразявани и почитани като предводители на небесните и земните армейски сили. Като пример могат да се разгледат изображенията от керамични плочки от IX в. Тези изображения показват чертите на едно тържествено изкуство.

На втори план в почитанието остава есхатологичната функция на архангелите, тяхната роля в събитията от Второто пришествие и Страшния съд, и преклонението към тях като душеводители след смъртта. Тя е видна, както в ранните паметници, като гробницата на архангелите в София от IV – V в., така и в стенописите от западните области на Борисова България и другите запазени паметници от това време, като първият стенописен слой от ротондата „Св. Георги“ в София и др.

Военната роля, в която са представени ангелите по време на Първото българско царство, е подчертана и в писмените паметници, запазени от тази ранна епоха, както в официалните, създадени с цел възхвала и легитимация на почитта към архангелите, като „Похвално слово за Михаил и Гавриил“ от Климент Охридски и „Канон за Архангел Михаил“ от Константин Преславски, така и в тези, създадени близко до народните маси, като апокрифите. За пример може да се разгледа старобългарският апокриф за борбата на архангел Михаил със Сатанаил. Същата позиция е подчертана и в художествената украса на църкви и манастири, дело на придворните ателиета, която естествено е била създавана въз основа на текстови първоизточници (и по владетелска

поръка, имайки предвид силно централизираната власт в ръцете на владетеля и политиката, която е осъществявал княз Борис). Важно е да се отбележи, че изобразителната украса (иконографията) увенчава и придава цялостен и завършен вид на всеки култ и свидетелства за неговото голямо значение сред християнското общество.

Надграждането на функции е характерно за архангелския култ, който в цялостния си облик представлява многослоен, но обединен масив от дейности, присъщи за архангелите. Напластяването на тези функции, представени в изобразителната традиция, продължава и в следващите исторически периоди.

2.2. Изображения и функция на ангелите и архангелския култ по българските земи във времето на византийска власт

Въз основа на малкото и фрагментарно запазени паметници може да се заключи, че култът продължава да съществува, но изменя своята точка на фокус. Почитта към архангелите в тези години е засвидетелствана предимно в манастирски и гробищни църкви, което насочва вниманието на вярващите отново към тяхната есхатологична роля в Светото писание и към представата за тяхното съществуване, което всъщност е първоизточникът на монашеския живот.

През годините на византийска власт ангелите и архангелите са изобразени в общоприетия тържествен дух на епохата. Те са представени като покровители на монашеския живот и участници в християнската есхатология, натоварени са с апотропейна функция и са представени като водачи на литургията. Изявата на тези функции съвсем основателно произтича от предназначението на паметниците, които са създадени в посочената епоха. За продължаващото съществуване и почитане на архангелския култ свидетелства актът на посвещаване на храмове на небесните сили: при езерото Преспа, до с. Дупени, съществува църква „Св. Архангели“, вероятно създадена в X - нач. на XI в. При Маркови кули църквата е посветена на Св. Архангел Михаил. В софийска област се намира Шумският манастир „Св. Архангел Михаил“. В тези векове е издигната и църквата в Бачковския манастир, посветена на архангелите. Традиция за посвещаване на манастирски църкви на архангелите е обичайна за източноправославната църква.

Стенописи:

В средата или втората половина на XII в. е построена църквата „Св. Архангел Михаил” в град Рила, тогава са датирани и стенописите ѝ. Сред тях са образите на Архангел Гавриил от сцената „Благовещение” и патрона на храма Архангел Михаил. Той е облечен във военни доспехи, с ризница и нагръдник, и е изобразен в по-голям мащаб.

В църквата „Св. Леонтий” при село Водоча до Струмица (от края на IX век) са изобразени две редици с летящи ангели, насочени към олтара и един монументален образ на архангел, държащ жезъл и земната сфера в ръцете си (символ на императорската власт), облечен с военни дрехи, който е изобразен на стълб под купола.

В църквата „Св. София” в Охрид са изобразени отново две редици с ангели, които летят към олтара, ръцете им са покрити с мантиите им. Сред стенописите са и образите на два архангела с военни дрехи. А на южната стена са поместени няколко Старозаветни сцени от архангелския цикъл: „Срещата на Авраам със Старозаветна троица”, „Гостоприемство Авраамово”, „Жертвоприношение Авраамово”, „Стълбата на Яков” и „Тримата младенци в огнената пещ”. С изобразяването на тези сцени са разширени аспектите на почит към ангелите, в тях ангелите присъстват със старозаветната си функция на вестноосци – медиатори между земята и небето.

В Бачковската костница ангелите и архангелите са изобразени в общоприетия тържествен дух на епохата като покровители на монашеския живот и участници в християнската есхатология, натоварени са с апотропейна функция и са представени като водачи на литургията, функции изцяло произтичащи от предназначението на паметника.

2.3. Място и функция на архангелските образи във времето на Второто българско царство

Във времето на Второто българско царство култът към безплътните небесни сили бива целенасочено възобновен в своята подчертано военна насока. Възстановяването на тази идеология отново произтича от владетелската институция. Манастири и техните църкви, посветени на архангелите, биват обдарявани богато от българските царе от фамилията на Асеневци. Възродена е и традицията във владетелското семейство да се използват имената на светите архангели. Естествено продължение на култа към безплътните сили, представен в живописната програма на храмовете, е умножаването

на техните функции, изразено във все по-богатите иконографски цикли, изобразени в паметниците на Второто българско царство.

В и около престолния град Търново се изграждат голям брой манастири, които се превръщат в центрове на развитие на духовния и културен живот на страната. Те представят официалната държавна идеология, която отново се стреми да експонира предимно военната си мощ. Сред изображенията, намерени в столичния град, илюстриращи идеологията на времето, е скулптираният образ на архангел Михаил, намерен в църква № 2 на Трапезица. Той е разположен до един от входовете на църквата. Образът на небесния архистратиг, поставен на това място, се тълкува като символ на военна храброст.

В стенописите от „Затрупаната църква“ край село Иваново, обдарявана от българските владетели и посветена на архангелите, е изобразен един от най-ранните и най-разгърнатите от това време архангелски цикли. Живописната програма на този храм целенасочено акцентира върху войнската функция на архангелския култ. Архангелите са представени в сцената „Архангелски събор“, изобразени в императорска визия и като предводители на небесното войнство. Освен в познатите Старозаветни сцени с архангели, тук се появяват и композициите: „Борбата на Яков с ангела“, „Разгромяването на асирийската войска“, „Явяването на ангел пред Валаам“, „Чудото в Хони“, „Изцеляването на паралитика във Витезда“, които добавят нова линия в почитанието на архангелите като изпълняващи чудеса. Тези идеи рефлектират и в храмовете от периферията на държавата, където се преплитат с местните традиции.

Успоредно със столицата се развива културата и в останалите области от страната, като софийската, наречена „Мала Света Гора“, където три от манастирите са посветени на небесния архистратиг. Те са Симеоновски манастир „Св. Архангел Михаил“, Кокалянски манастир „Св. Архангел Михаил“ и Шияковски манастир.

Почетно място за архангелските образи е отредено и в изобразителната програма на храмове, които не са посветени на архангелите. Примери за такива храмове са: църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново, църквата „Св. Никола и Св. Панталеймон“ в Бояна, параклисът „Преображение Господне“ от Хрельовата кула в Рилския манастир, църквата „Св. Богородица Петричка“ в Асенова крепост и др. В стенописите от тези храмове се появяват редица нови композиции в архангелските цикли, те са: „Слизане в Ада“, „Явяване на ангел на жените мироносици“, „Христос Ангел на Великия съвет“ и

други. Трябва да се отбележи, че в стенописи от това време (базилика до село Лютиброд) е изобразена тетрадата архангели, назована със собствени имена - Михаил, Гавриил, Уриил и Рафаил. Също така двойката архистратизи на небесните сили Михаил и Гавриил започва да бъде изобразявана и почитана като пазител на входа към сакралното пространство на храма. Това отразява още един аспект от функциите на ангелите, а именно – апотропейният.

Главните изводи, които могат да се направят, са: в стенописите от Второто българско царство е забележимо присъствието на архангелските образи във военни и императорски одежди, позиционирани като стражи, фланкиращи входа към храмовете, както и наличието на символични изображения, свързани с личността на Христос и християнската есхатология. В изобразителната традиция навлизат старозаветни и новозаветни сцени и композиции от архангелския цикъл. Появява се разгърнат архангелски цикъл.

3. Християнските архангелски образи в условията на османското владичество

3.1. Образи и сцени на ангели и архангели през XV – XVII в.

В следващия исторически период изкуството променя своя фокус под въздействието на новата политическа ситуация, но почитанието към ангелите не отстъпва, въпреки тежкия исторически момент. Както бе показано в изложението, още в първите векове на османското владичество е възстановена дейността на много храмове, покровителствани от небесните войни и техния архистратиг, запазена е и посветата им. Много от тях са изписани наново в живописните слоеве от XV, XVI и XVII векове. Може да се каже, че архангелите са сред светците, най-често поставяни за покровители на монашески обители и енорийски храмове. Техните образи са включени в стенописната програма на всички църкви на вече установените места в архитектурното пространство, в композициите от празничния цикъл и във все по-често включваните в стенописната украса сцени от архангелския цикъл. В тези три столетия старата традиция е съхранена и пригодена към промените в архитектурните форми на храмовете. Успоредно с нея се утвърждават и налагат и новите сцени, зародили се през времето на Второто царство, например композицията, изобразяваща Христос като ангел на великия съвет. Отново се среща тетрадата архангели, назована с имена (в тези образи на архангелите се наблюдава и отглас от раннохристиянската традиция на

почитание към четирите архангела, стоящи от четирите страни на Бога). Появяват се и още нови сюжети и композиции с ангели и архангели като: „Божествената литургия“, „Цялото ангелско естество“ от Акатист на св. Богородица“, „Пророк Данаил в ямата с лъвовете“, „Благовещението на Захарий“, „Благовещението на св. Анна“, „Ангел освобождава св. Петър от тъмницата“, „Ангел предсказва на Наасон идването на Христос“, „Манасия и ангела“. Една от композициите заслужава специално внимание, това е появилата се в тези векове композиция, изобразяваща ангелски чинове около образа на Христос. Въплътената в тази композиция идея съвсем не е нова, а само изобразителната схема е обогатена. Позицията на небесните сили, като ескорт или придружители на Христовия образ, е позната още от ранното християнство в сцена, спомената не веднъж в изложението до момента. В изобразителните паметници от тези столетия, обаче, се забелязват промени в схемата, в ранните паметници схемата се състои от четирите архангела около Христос, по-късно архангелите стават осем, а в този период вече се появяват и образите на други членове на небесната йерархия, както беше видно в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. Тази композиция се изобразява все по-често в следващия период на възрожденското изкуство. Друга забележима характеристика на образите на ангели, архангели, серафими и херувими е, че те се превръщат в персонажите, изпълващи всички свободни пространства по свода на храма и в олтара. Тази тенденция, появила се в изобразителните примери от първите три столетия на османско владичество, отново се пренася и доразвива в следващите периоди.

3.2 Българско национално Възраждане и войнската идеология на архангелския култ (XVIII-XIX)

В годините на българското Възраждане, освен вече споменатите сцени от архангелския цикъл, едни от най-често изобразяваните композиции са с назидателна и поучителна тематика и представят ангелите като душеводители. Появата на тези теми, естествено, е отражение на процесите, случващи се сред българското християнско население. Те илюстрират идеите и вълненията, разтърсващи обществото по това време. Във всички разгледани в изследването периоди изобразителната традиция е пряко отражение на дадена идеология, характерно за която е, че тя е създадена „отгоре“ т.е. от владетеля, от неговото най-високопоставено обкръжение или от догматиката на епохата (времето на византийска власт по българските земи). В позицията, в която е

поставено българското общество в тези векове (османското владичество, липса на българска държавна власт и управляваща класа), се вижда, че вложената в образите идеология произхожда от представители на народните маси (естествено, от най-образованите).

Честото присъствие на сцената „Архангелски събор” във възрожденските църкви е забележително. Тази тема не е нова, изобразявана е и в по-старите паметници, но многократното ѝ повторение, дори в някои църкви по няколко пъти, свидетелства за силно почитание към нея. Като паралел на тази композиция съществува още една, която става едно от най-често срещаните композиционни решения, изпълнявани в храмовете на XVIII – XIX-то столетие. Тя представя всичките безпътни сили като един своеобразен събор и тържество на небесния порядък, окръжаващ най-често образа на Христос Пантократор. Това е композицията, изобразяваща в материален облик деветте чина на ангелската йерархия. Тази композиция е натоварена с изключително интересна символика, която може да се обвърже с военната функция на небесните сили, представени като един своеобразен „Събор архангелски“. А в основата на празника „Архангелски събор“ стои победата над Сатаната. В честото изобразяване на композицията с деветте ангелски чина може да се открие съзнателно, макар и закодирано, възраждане отново на идеята за военната мощ на небесните армейски сили като покровители на българското християнско население, която съвсем логично представя и надигащите се настроения в народните маси, познати от историческите документи от тези времена. Тази композиция запазва своята актуалност и в годините след Освобождението, годините на Третото българско царство.

Много популярни в този период стават две есхатологични композиции. Познатата от по-старите исторически периоди сцена, изобразяваща „Страшния съд“ и новата за българската иконография тема „Апокалипсис“.

„Страшният съд” е изобразяван обикновено на фасадата на западната стена на църквите от Възраждането. В тази композиция зографите влагат голямо въображение и символика. Страшният съд е представен в многофигурна представителна композиция, в която безпътните сили изпълняват първостепенна роля. На централно място се изобразяват група ангели около Уготования престол или Христос на трон. В някои случаи трон не е изобразен, а Христос седи на четири херувима, върху голям облак, стъпил на четири колела – офаними. Под тях се намират един или двама ангели, единият е архангел Михаил, който държи копие и с него разгонва дяволите,

заобиколили душите на умрелите. Другият ангел обикновено държи везни, въпреки че понякога везните са в ръка, която се подава под престолната маса. От ляво на тези образи, разположени по вертикалната централна ос, се намира Адът с грешниците, огнената река и дяволите. Във висините се изобразяват един или няколко ангела, които тръбят с тръби. От дясно е Раят, чиито порти са пазени от серафим или херувим. В Рая в много случаи се изобразява и Богородица, седнала на трон, а от двете ѝ страни са застанали два ангела.

„Апокалипсис“ е композиция, която се появява в българските паметници в началото на XIX в., а от 40-те години на века се изписва вече масово. Тя въвежда нови теми, произхождащи от непопулярни до този момент писмени източници. Традиционните иконографски схеми са трансформирани, в тях проникват много новаторски стилови елементи от западноевропейското изкуство. В много случаи те стигат до българските зографи през руски източници. В този контекст Апокалиптичният цикъл е един от най-характерните примери за промените, зародили се в XVII в. и достигнали своя апогей в XIX –тото столетие. Най-популярна е илюстрацията към глава 6: 1 – 8, тя изобразява четирите апокалиптични конника. Следващата сцена е илюстрация към глава 16: 1 – 17, в тази глава седемте ангела на Божия гняв са изпратени на Земята, за да извършат наказание и да излеят седемте чаши на гнева.

Други от характерните за възрожденската църковна стенопис сюжети, в които ангелите са едни от основните участници, са „Ходене на Богородица по мъките“ и „Митарствата на душата“.

На базата на направения исторически преглед би могло да се заключи, че в поствизантийския период (времето на османска власт над българите) архангелският култ отново променя фокуса си. Архангелите отново заговарят първо като провъзгласяващи събитията от Второто Пришествие и Страшния съд и поемат ролята си на душеводители и душевадителни. Успоредно с тази функция те все още са и предани на Христа войни, представени най-често като стражи, охраняващи сакралното пространство на храмовете. Техните образи отново стават носители на познатата тържествена и победоносна идеология от годините на силна военна мощ на българската държава, но тази идеология е деликатно завоалирана в сложния богословски контекст на образите.

ГЛАВА III

АРХАНГЕЛСКИТЕ ОБРАЗИ В ИКОНОГРАФИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО ИЗКУСТВО ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

1. Предпоставки за промените и нововъведенията в храмовата живопис от паметниците от Третото българско царство

1.1. Връзки и влияния между българското и руското изкуство

Отношението към ангелските и архангелските образи се запазва и във времето на Третото българско царство. В храмовете, построени след Руско-Турската Освободителна война, ангелите и архангелите присъстват осезаемо във високите части, тавани, куполи, барабани под тях, сводове, арки и други площи, характерни за архитектурата на този период.

За връзките между България и Киевска Русия в ранните X – XI в. се споменава в Тверската летопис от XVI в., където се отбелязват четири важни събития, едно от които е покръстването на българите. След падането на България под византийска власт в Киевска Русия отиват много български книгописци, които помагат на руския княз Ярослав да даде превес на славянската образованост. И така, още в първата половина на XI в. като клон на старобългарската книжнина се утвърждава славяноруската.

В периода XI – XIV в. в руски паметници на изобразителното изкуство (мозайките от църквата „Св. София” в Киев (1037 г.)) се откриват няколко характерни за българското изкуство по това време черти, които вече не се срещат в изкуството на Константинопол. Първата черта е фронталното разположение на св. Отци, което е застъпено все още в българското изкуство от това време, а във Византия се изобразяват, съгласно изискванията на новия канон, обърнати в $\frac{3}{4}$ към Уготования престол (Мавродинов).

В XV в. взаимодействието между руската и българската църква продължава. Двама от руските митрополити са българи от школите на Теодосий Търновски и на патриарх Евтимий. В следващите векове на османско владичество посоката на влияние се сменя и много от запустелите български манастири са възстановени с подкрепата на руски обители или на официалните руски власти. Три са пътищата за проникване на руските културни влияния (книжовни и изобразителни) на юг – Света Гора, Цариград и

Подунавие. През следващите XVI и XVII в. руската книжнина и изкуство се разпространява и на Атон.

Освен с печатната книга и гравюрите руските влияния в изобразителното изкуство и културата навлизат и по още една линия. Има български възрожденски зографи, които отиват в Русия, за да получат своето образование. От там донасят руската академична религиозна живопис на XIX в., чиито характеристики присъстват в стенописите по българските църкви от края на века.

Последните десетилетия на XIX в. са белязани от Освобождението на България и изграждането на суверенна българска държава, в този процес активно участва Българската Екзархия. Тези успоредни и съгласувани действия от страна на държавната и църковната институция са отразени в храмовата архитектура, създадена непосредствено след Освобождението. Българските институции канят едни от най-изтъкнатите руски, академично школувани творци (архитекти и художници), за да изградят представителни храмове – паметници, отбелязващи Освобождението (София – храм-паметник „Александър Невски”, с. Шипка – храм „Рождество Христово”, Варна – катедрален храм „Свето Успение Богородично” и др.). Идеологията на църковното изкуство (архитектура и живопис) от времето на Третото българско царство става част от развитието на буржоазната държава и възражда идеята за връзките между божествената и царската власт, позната от времената на свободно българско царство.

1.1. Ангелски и архангелски култ в руското изкуство

Култът към архангелите навлиза от Византия и византийските императори в Западна Европа и славянските християнски държави. Утвърждаването на култа е свързано с владетелската идеология и нарастващата военна мощ на държавите. В ранните векове в Киевска Русия, князете и феодалната върхушка широко са почитали Архангел Михаил. От средата на X до средата на XI в. на изток в руските земи също на преден план излиза почитта към архангела, особено като войн Господен. Руският княз Светополк също, както българския княз Борис, при покръстването си избира името Михаил. И в периода от 1108 до 1113 г. той посвещава голям храм на архангел Михаил, украсен с мозайки. Архангелската тема е популярна и в староруската литература от тази ранна епоха (Бакалова).

В „История русской церкви“ на Е. Голубински е отбелязано, че в предмонголския период, преди края на XII в. в Русия са построени над 10 църкви, на които патрон е

небесният архистратиг Михаил. Повечето от тях са царски и княжески църкви. А за времето до XIV в. в Русия са построени над 20 храма, посветени на архангел Михаил, повечето от които отново са царски. Архангелите Михаил и Гавриил се утвърждават в Русия и със своята апотропейна функция на пазители на храмовите врати. А иконографията на сцената „Архангелски събор“ е една от най-често изобразяваните. В XV-ти и следващите XVI и XVII в. в руската иконография на ангелите се наблюдават следи от западния реализъм. Особено от края на XVI в. руското изкуство е силно повлияно от западните гравюри.

През всички периоди в Русия най-силен остава култът към архангелите Михаил и Гавриил, но най-вече към Михаил. Двойката архангели са наричани „Таксиарси“ – предводители на небесното войнство.

2. Храмове, посветени на архангелите, построени след Освобождението

След 1878 г. в освободената българска държава започва период на активно храмово строителство, като от 80-те до първата половина на 90-те години на XIX в. са построени около 2/3 от църквите, създадени до Балканските войни. Храмовата архитектура след Освобождението се развива в два етапа. Първият протича от 1878 до 1900 г., без да се характеризира с особени изменения, а вторият е от 1900 до 1913, при който църковният облик претърпява определени промени, които са под влияние на строителните традиции от втората половина на XIX в. (Тулешков)

3. Изображения и функция на архангелските образи в храмовете, построени след Освобождението.

В последната част на тази глава са разгледани паметниците, продукт на новото време на свободно и независимо съществуване на българската държава. Връщайки се към основната тема на дисертацията – Архангелските образи в иконографията (разгледани в контекста на историческия ход на българския народ) в разгледаните десетилетия, правят впечатление някои промени. На първо място, традицията за посвещаване на архангелите или на техния предводител архангел Михаил на големи представителни храмове в най-големите градски центрове се променя. На архангелите се посвещават църкви само в по-малките населени места или гробищни църкви. Най-

големите храмове, издигнати след Освобождението, много от тях със статут на паметници по случай дадено събитие (храмове – паметници, отбелязващи Освобождението: София – храм-паметник „Александър Невски”, с. Шипка – храм „Рождество Христово”, Варна – катедрален храм „Свето Успение Богородично”), са посветени на други християнски светци или на събития от големите Христови и Богородични празници. В последните десетилетия на XIX в., белязани от Освобождението на България и изграждането на суверенна българска държава, се наблюдават редица промени, които неминуемо се отразяват и в църковната изобразителна традиция, в този процес активно участие има Българската Екзархия. Тези успоредни и съгласувани действия от страна на двете основни институции - държавната и църковната, са отразени в храмовата архитектура, създадена в тези десетилетия. За тяхното създаване българските институции канят едни от най-изтъкнатите тогава руски, академично школувани творци (архитекти и художници). Така църковното изкуство от времето на Третото българско царство отново променя своя фокус. То става част от развитието на буржоазната държава и възражда идеята за връзките между божествената и царската власт, позната от времената на свободно българско царство, макар и без да навлиза в някои аспекти на конкретиката от старите времена. Промените в идейното съдържание и в иконографската програма на монументалната църковна стенопис от края на XIX и началото на XX в. всъщност показват промяна в отношението към църковното изкуство. Основно това се забелязва в разширяване на кръга от теми и сюжети, украсяващи църковния интериор, които вече не са така тясно обвързани с литургичното действие.

Руските творци, работили в България, а и школуваните в Русия български автори донасят популярните творчески идеи, които от Европа преминават в Русия, а от там в България. Тези идеи се вграждат в архитектурно-художественото развитие на свободна България. Те са носители на новаторство, което бива обединено с изобразителните християнски традиции, изградени през вековете до момента. От приемането на християнството в България до Освобождението, архангелският култ е силно почитан на българска територия. В изкуството на следосвобожденска България в новосъздадените паметници намира отражение силният архангелски култ и в Русия. Той е обединен с българските традиции на почитание.

Връщайки се към въпроса за идеите, закодирани в живописната програма на храмовете, трябва да се отбележи постоянното присъствие на ангели и чинове от

ангелската йерархия. Тези образи заемат много голяма част от стенописната украса, те са представени като войни в лицето на Архангел Михаил, с познатата си апотропейна функция като съпътстващи земния живот на Христос и всички символични изображения, които Го представят, а също така се изобразяват и в сцени от цикъла, илюстриращ Христовите чудеса. Специално внимание заслужават две от композициите, илюстриращи две от събитията от земния път на Христос. Едната е сцената, изобразяваща Възкресението на Христос, тя не е позната в иконографските цикли от предходните периоди. В по-старата традиция иконографската сцена, която се изобразява, обвързана с този празник, е „Съшествие в Ада“. Базирайки се на описаните църковни стенописи от времето на Третото царство, може да се обобщи, че изобразителната композиция на сцената „Възкресение“ се превръща в една от най-често представяните сцени в живописната програма на храмовете. В иконографията на тази сцена във всички разгледани паметници присъстват два ангела в тържествени пози, фланкиращи възкръсналия Христос. Другата, открояваща се с нововъведенията си композиция, е „Разпятие“. Нетрадиционното и ново в композиционното ѝ решение е присъствието на множество ангели (прекланящи се и плачещи), разположени около кръста, а не само на два ангела.

Друга характерна особеност на изображенията на небесните сили в тези десетилетия са образите на серафимите, които заемат почти всички по-големи свободни пространства, особено над колоните и в горните части на храмовете. На фона на всички описани изображения може да се обобщи, че е забележително множеството на образи на ангели, предимно като служители в небесната църква, а не като небесни войни (Този план на представяне на образите е очевиден в стенописа на Руската църква в София, както и във варненската катедрала и в храм-паметника „Александър Невски“, в сцени като „Поклонение на жертвата“, „Небесната литургия“ и самостоятелни образи на ангели, и архангели с кадилница в ръце, и др.). Друга важна особеност, видна в разгледаните храмове, е че сцени от архангелския цикъл, познати от предходните периоди и особено Старозаветни сцени, почти липсват (изключение правят някои задължителни сцени, като „Благовещение“ и др.). Ангелите от тези храмове, обаче, често придружават или носят някои от литургичните атрибути, свързани с евхаристията. В иконографията на предходните периоди подобни изображения не се срещат. Това нововъведение в изображенията може да се приеме като опит на авторите

на стенописите да урівновесят отдалечаването на образите от текстовите им първоизточници, или по-точно тяхното *десемантизиране*.

4. Обобщение

На базата на направеното изследване и разгледания изобразителен материал могат да се направят няколко извода:

1. След Освобождението на България традицията за посвещаване на църкви на архангелите и техния архистратиг се запазва само в по-малките населени места, това са енорийски или гробищни църкви.

2. В тези десетилетия водещо е художествено-естетическото начало в изграждането на църковните стенописни композиции, основано върху модерното стилово направление в изобразителното изкуство – академизмът.

3. Ангелските и архангелските образи, изграждащи стенописните композиции във времето на Третото българско царство, се десемантизират спрямо църковното действие.

4. В изкуството се засилва присъствието на небесните сили, представители на нематериалния свят, за да се компенсира отдалечаването на стенописната украса от единението ѝ с църковното действие

5. Появяват се редица нови теми, включващи в композициите си ангелски образи, а някои стари сюжети, утвърдени отдавна в традициите, променят своята иконография.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Култът към безплътните небесни сили е изпълнявал важна роля във вярванията на българското християнско общество. Този култ е общохристиянски, почитан в цялата християнска общност, източна и западна. Той е един от култовете, приети непосредствено след Покръстването, който, както е видно от посочените в изложението примери, съществува във всички последващи исторически периоди, през които преминава българската държава и общество. През това своеобразно пътуване във времето, архангелският култ бива пре моделиран и във всеки от историческите моменти изявява на преден план различни аспекти от разнообразния арсенал от функции, на които са носители ангелите и архангелите.

В заключение може да се отбележи, че ангелите и архангелите в Третото българско царство са представени преди всичко като обитатели и служители в небесния, божествен свят, част от който е пренесен в материалния земен свят в сакралното пространство на храмовете. Композициите, в които са представени, вече не са толкова символични, а по-буквални. Както цялото църковно изкуство от това време, така и тези персонажи се изобразяват все по-веществени т.е. материални, подчинени на стилистиката на епохата и се дистанцират от църковното действие. В това овеществяване на изкуството може да бъде открита и причината за умножаване на количеството на ангелските образи, тъй като те са небесните обитатели, които, заедно с Христос, придобиват материален облик.

Справка за основните приноси на дисертационния труд:

1. Дисертационният труд представлява интердисциплинарно изследване върху култа към ангелите и архангелите в България в периода от Покръстването до началото на XX в.
2. Дисертационният труд представлява първото изследване на иконографските образи на ангели и архангели през времето на следосвобожденска България.
3. В дисертационния труд е проследена връзката между текст (разгледан като първоизточник и основа на култа), изображение (разгледано като завършваща част на силно изявени култове) и функции (литургични, апотропейни, украсителни и др.), заложи в образите.
4. В дисертационния труд е изследван култът към ангелите и архангелите, представен в изобразителната традиция, който илюстрира идеологията на различните исторически периоди, през които преминава българският народ.
5. Съставен е един своеобразен каталог, който представя, систематизира и описва ангелските и архангелските образи в стенописите на храмове, обхващащ времето от края на XIX и нач. на XX в. Към всички разгледани обекти в изследването е включена богата фото документация, организирана под формата на две приложения. В техния състав се съдържат общо 402 изображения, подредени в хронологичен ред, с опис към тях.
6. В дисертацията се съдържа богата библиография върху засегнатите въпроси от различните научни дисциплини.

Библиография

- **Arnold, John, Charles.** Ego Sum Michael the Origin and Diffusion of the Christian Cult of St. Michael the Archangel. PhD. Universiti of Arkansas, 1997.
- **Алмалех, М.** Архангелите в Библията. С., 2013.
- **Ангелология.** В: Еврейская энциклопедия.Т.II. Москва. 1991.
- **Бакалова Е.** Принос към изследването на царската идеология в средновековна България. - В: Проблеми на изкуството, 1988, кн.3, 31 - 45.
- Библия или Свещеното писание на Стария и Новия Завет. Вярно и точно преведена от оригинала. Ревизирано издание. С., 1924 (1991).
- **Василиев, А.** Български възрожденски майстори. Живописци резбари, стритотели. С., 1965.
- **Василиев, Ас.** Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973.
- **Вздорнов, Г. И.** ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ. В: Византийский временник. Т. 32, 1971, 157-183.
- **Вълева, Ю.** Ангелология и архангелски изображения. В: Проблеми на изкуството. 1987, №2, 33 – 38.
- **Габелић, См.** Византијски и поствизантијски циклуси Арханџела (XI – XVIII век) 2004.
- **Динова-Русева, В.** София – средище на изобразителното изкуство след Освобождението. В: София през вековете. Т. 2. 1991, 256 – 266.
- Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 1, Т. 2, Т. 3, С., 1980, 1987, 2006.
- **Иванов М. С.** Ангелология. В: Православная Энциклопедия. Т. 2, 300-306. Електронна версия <http://www.pravenc.ru/> (посетена на 22. 01. 2017 г.)
- История на българското изобразително изкуство. Т. I, II, III. С., 1976, 1978, 1992.
- История руского искусства. Т. I, М., 1953.
- **Йокимов, П. Стоилова, Л.** Църковната архитектура в България от края на XIX до началото на XX в. В: Архитектура, 1993, № 2, 24 – 28.
- Книга на Енох, етиопска и славянска версия = Книга на Енох, етиопска и славянска версия. Силует -33. С., 1994. (съставител: Владимирова, Б.)
- **Коева, М. Йокимов, П. Стоилова, Л.** Православните храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). С., 2002.
- **Коева, М.** Паметници на културата през Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977.

- **Коева, М.** Руски архитекти, работили в България през периода 1879 – 1912 година. В: Архитектурното наследство и съвременният свят. Сборник студии и статии. Варна: LiterNet, 2003-2012. (електронна страница: <http://litenet.bg/publish9/mkoeva/nasledstvo/ruski.htm> - посетена на 09. 05. 2016 г.)
- **Линков, Г.** „Модерната“ църковна живопис в следосвобожденска България, разгледана в светлината на няколко пловдивски църкви. - В: Солун и Пловдив и тяхното успоредно историческо, културно и обществено развитие, XVIII-XX век. Солун, 2000.
- **Лозанова, Р.** Първообрази на Апокалипсиса в българското църковно изкуство. В: Проблеми на изкуството, кн. 3. 1987, 40 – 49.
- **Марчевски, И.** Апокалиптичната перспектива от края на времената в светоотечески синтез. С., 1994.
- **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство XI-XIII в. С., 2016.
- **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство. Изкуството на първото българско царство. С., Изток-запад, 2013г.
- **Мавродинова, Л.** Иконография на големите църковни празници и страданията на Христос. С., 2012.
- **Мавродинова, Л.** Иконографията на дванадесетте големи църковни празника в средновековната стенна живопис в България (IX- XIV). С., 2005.
- **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на 14век . С., 1995.
- **Прашков, Л.** Монументалната църковна живопис в България през XVIII – XIX в. Велико Търново, 1998.
- **Рашков, Ив.** Старизаветния цикъл от изображения на ангели и архангели в християнското изкуство. В: Богословски размисли сборник с материали. С., 2005. В: <http://draganbachev.wordpress.com> (посетена на: 09.10.2016г.)
- **Св. Дионисий Ареопагит.** За небесната йерархия, за църковната йерархия. С. 2001.
- **Составител Евстигнеев, А. А.** Ангелы, Архангелы и другие Силы Небесные. Москва, 2012.
- **Тексты Кумрана.** „Война сынов света против сынов тьмы”. В, Яков Кротов електронна библиотека: http://krotov.info/acts/01/joseph/kumran_03.htm , посетена на 16.04. 2014г.
- **Успенски, Л.** Богословие на иконата. С., 2001.

Списък на публикациите по темата на дисертационния труд:

1. A Mural Composed of Tiers of Angels of Various Ranks in the Dome of the Holy Protection of the Theotokos Chapel with a Holy Spring, near Bachkovo Monastery. – Участие в конференция „ The ‘Different’ Worlds of Children and the Families”, организирана от катедра“Етнология“ на ПУ „Паисий Хилендарски“, проведена на 12.12.2014г.
2. Military Ideology of Medieval Bulgaria Illustrated in Archangel Images. – Участие в международна конференция " Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevala in Central and South-Eastern Europe", организирана от: The General Secretariat of the Government of Romania – Department for Interethnic Relations, проведена в Сибиу Румъния 15-18, 2015. (под печат)
3. Военната идеология на средновековна България илюстрирана в архангелски образи. Покръстването и архангелския култ на Първото българско царство. - В: Европейско културно-историческо наследство. С., 2016, 64-78.
4. Небесните сили илюстрирани в купола на Соколския манастир (идейни аспекти на представените в композицията образи). – В: Европейско културно-историческо наследство. (под печат, сборник по повод XII-те Национални студентски научни четения, проведени в гр. Пловдив на 28-29 май 2016г.)